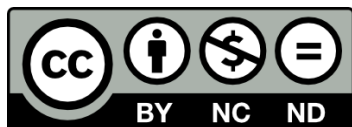

Αισθητική και Πολιτική (ΦΜ 111)

5^η ενότητα: Εικονομαχικές διαμάχες στον Μεσαίωνα.
Βυζαντινή Εικονομαχία

Εισηγητής: Χρήστος Κολτσίδας
Γιώργος Ζωγραφίδης
Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Άδειες Χρήσης

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό υπόκειται σε άδειες χρήσης Creative Commons.
- Για εκπαιδευτικό υλικό, όπως εικόνες, που υπόκειται σε άλλου τύπου άδειας χρήσης, η άδεια χρήσης αναφέρεται ρητώς.

Χρηματοδότηση

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό έχει αναπτυχθεί στα πλαίσια του εκπαιδευτικού έργου του διδάσκοντα.
- Το έργο «Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης» έχει χρηματοδοτήσει μόνο τη αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού υλικού.
- Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.

Εικονομαχικές διαμάχες στον Μεσαίωνα

Βυζαντινή Εικονομαχία

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Περιεχόμενα ενότητας

1. Η εικόνα: πολιτική, θεολογία και αισθητική
2. Η εικονομαχία: Ιστορική περίοδος και ερμηνείες
3. Εικόνα και δόγμα: ο Νεοπλατωνισμός, η Α. Γραφή, το Χριστολογικό Πρόβλημα και ο φόβος της ειδωλολατρίας
4. Η πολιτική σημασία της εικονομαχίας
5. Βιβλιογραφία

Σκοποί ενότητας

- Ανάλυση ιστορικών στοιχείων για την κατανόηση των κινήτρων και της πολυπλοκότητας των ερμηνειών της Εικονομαχίας
- Ερμηνεία της θεωρητικής διάστασης της σύγκρουσης: εκχριστιανισμένη νεοπλατωνική φιλοσοφία στη σκέψη των εικονόφιλων, διαφορές στην ερμηνεία των Γραφών, Χριστολογικό πρόβλημα και φόβος απέναντι στην ειδωλολατρία
- Ερμηνεία της πολιτικής διάστασης της Εικονομαχίας

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Η Εικόνα: πολιτική, θεολογία και αισθητική

Η Εικόνα: πολιτική, θεολογία και αισθητική 1

- Η Εικονομαχία δεν είχε ενιαίο χαρακτήρα και ευδιάκριτα αίτια. Η θρησκευτική εικόνα απέκτησε ισχύ στη συνείδηση των Βυζαντινών πρωτίστως ως λατρευτικό αντικείμενο, επηρέασε και εξέφρασε τη σχέση τους με το θείο. Παράλληλα, η προσήλωση στην εικόνα διαμόρφωσε και μια στάση απέναντι στην επίσημη εκκλησία και το κράτος.
- Με το πέρασμα του χρόνου οι διάφορες πολιτικές, στρατιωτικές και κοινωνικές αλλαγές, οι θεολογικές και φιλοσοφικές έριδες διαμόρφωσαν τον χαρακτήρα της σύγκρουσης. Σύγχρονες ερμηνείες που αντιμετωπίζουν τη βυζαντινή εικόνα και ως έργο τέχνης μπορούν να δουν στην Εικονομαχία την ιστορική εκείνη στιγμή όπου η πολιτική, η θεολογία και η μέριμνα για την τέχνη διαπλέχθηκαν με μοναδικό τρόπο.

Η Εικόνα: πολιτική, θεολογία και αισθητική 2

- Η συστηματική αντίδραση των αυτοκρατόρων, των θεολόγων και της βυζαντινής κοινωνίας απέναντι στα έργα τέχνης, η θεολογική απολογητική που αρχίζει να αναπτύσσεται μέσα στην ιστορική συγκυρία και χάρη στη ρέουσα αρχαιοελληνική (εθνική) καταβολή της χριστιανικής σκέψης, η εκκλησιαστική εξουσία, το πρόβλημα του μοναχισμού, οι στρατιωτικές απογοητεύσεις των Βυζαντινών, οι θρησκευτικές προκαταλήψεις και μια πολύπλοκη παράδοση γύρω από τη χρήση (αρχικά) των ιερών λειψάνων και (στη συνέχεια) των εικόνων: όλα αυτά αποτελούν παράγοντες που συνετέλεσαν στην ύπαρξη, την ανάπτυξη αλλά και τη νομιμοποίηση της τέχνης των ανώνυμων Βυζαντινών καλλιτεχνών.

Η Εικόνα: πολιτική, θεολογία και αισθητική 3

- Η εικονομαχική κρίση χωρίζεται τυπικά σε δύο περιόδους, έως την τελική αποκατάσταση των εικόνων το 843 μ.Χ., αλλά τα αίτιά της εντοπίζονται σε περιόδους πριν από το ξέσπασμά της, το 726 μ.Χ. Η σχέση της Ανατολικής Αυτοκρατορίας με το ρωμαϊκό παρελθόν της και την ελληνική αναπαραστατική τέχνη, η ενδογενής τάση της νεοσύστατης Χριστιανικής Εκκλησίας να αντιστέκεται στις εικονικές αναπαραστάσεις του Θείου και η μετέπειτα σταδιακή άνοδος της λατρείας της εικόνας, είναι τρία στοιχεία που, με διαφορετικό τρόπο, φανερώνουν τις ανησυχίες των Χριστιανών για την τέχνη και τη θρησκευτικότητα, πριν ακόμη ξεσπάσει η κρίση του 8^{ου} αιώνα.

Η Εικόνα: πολιτική, θεολογία και αισθητική 4

- Χαρακτηριστικά ο Kitzinger (1954: 85) γράφει : «Το ρεύμα μιας πιθανής τουλάχιστον Εικονομαχίας πράγματι διατρέχει ολόκληρη την εκκλησιαστική ιστορία στη διάρκεια των αιώνων που μεσολαμβάνουν. Αντί για την υπόθεση μιας απλής μεταβολής από αντι-εικονικές και προ-εικονικές περιόδους, είναι αναγκαίο να σκεφτεί κανείς περισσότερο με όρους μιας συνεχούς διαμάχης, η οποία τελικά ξέσπασε σε μια έκρηξη με γνωστή και κοσμο-ιστορική σημασία».
- Αυτό που έχει πραγματικά ενδιαφέρον στην περίπτωση της Εικονομαχίας, έχοντας κατά νου τη σχέση τέχνης και πολιτικής, είναι να γίνει κατανοητό το τι σημαίνει για μια κοινωνία να αντιλαμβάνεται την πολιτιστική της παραγωγή όχι τόσο ως καλλιτεχνική, αλλά ως κάτι που αναμφισβήτητα ανταποκρίνεται και πρέπει να οδηγεί πέραν αυτού του κόσμου (στον Θεό) και, παράλληλα, έχει τη δύναμη να ασκεί επιρροή σε συλλογικό επίπεδο μέσα από τη λατρεία.

Η Εικόνα: πολιτική, θεολογία και αισθητική 5

- Η Εικόνα προφανώς και αποτέλεσε σημαντικό πολιτιστικό τεκμήριο του Βυζαντίου και είχε μια παράδοση σε επίπεδο τεχνοτροπίας. Οι δημιουργοί των εικόνων στοχάστηκαν και έδωσαν λύσεις σε πρακτικά και καλλιτεχνικά ζητήματα. Παρ' όλα αυτά δεν φαίνεται να υπάρχει ένα καθαρά αισθητικό ενδιαφέρον, ενώ στα παλαιοχριστιανικά χρόνια η χρήση της τέχνης ήταν πιο περιορισμένη. Αργότερα και σταδιακά η εικόνα έγινε αποδεκτή ως θρησκευτικό και παιδαγωγικό εργαλείο, ως αισθητικός τρόπος αναπαράστασης του θείου. Η αισθητική προσέγγισή της είναι αναπόφευκτη, εφόσον αποτελεί έργο τέχνης, αλλά δεν μπορεί να είναι αποκλειστική –όπως δεν μπορεί να είναι και μια θεολογική οπτική.
- Πρέπει να σκεφτούμε ότι η βυζαντινή κοινωνία ήταν μια θεοκεντρική κοινωνία, ώστε να γίνει κατανοητός ο τρόπος με τον οποίο την ενδιέφερε η εικόνα και σε μη θρησκευτικό επίπεδο. Πώς δηλαδή, αυτό που σήμερα θεωρείται έργο τέχνης, αλλά τότε όχι, διαπλέκεται με την πολιτική.

Η Εικόνα: πολιτική, θεολογία και αισθητική 6

- Αφενός, η εικόνα ήταν ο τόπος όπου διαχέονταν τα αισθήματα των πιστών, τόσο σε δημόσιο όσο και σε ιδιωτικό επίπεδο. Το συλλογικό αίσθημα και η φαντασία τους επένδυαν πάνω της και διαμορφώνονταν από αυτή. Αυτό δεν είχε μικρό πολιτικό και κοινωνικό αντίκτυπο – κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και στη σύγχρονη εποχή μόνο που σήμερα το κέντρο βάρους έχει μετατεθεί έξω από έναν καθαρά θρησκευτικό χώρο. Έτσι, πολλοί μελετητές στηρίζονται στη διαρκή άνοδο της λατρείας της εικόνας και στις πολιτικές κινήσεις των αυτοκρατόρων σε ταραγμένες περιόδους για να σκιαγραφήσουν τη διαμάχη.
- Αφετέρου, μια προσεκτική ματιά στον τρόπο κατασκευής των εικόνων ή στην «ψυχολογική» τους δομή, μπορεί να αποκαλύψει πίσω από ζητήματα τεχνοτροπίας μια βυζαντινή κοσμοαντίληψη με πολιτική σαφώς σημασία. Συνεπώς, η Εικονομαχία, η διαμάχη στον χώρο της συμβολικής τέχνης για τα όρια και τις δυνατότητες αναπαράστασης του θείου, εγείρει τόσο θεολογικά-αισθητικά όσο και πολιτικά ζητήματα.

Η Εικονομαχία: ιστορική περίοδος και ερμηνείες

Η Εικονομαχία: ιστορική περίοδος και ερμηνείες 1

- Αν και οι μελετητές έχουν επισημάνει συνεχή δυσπιστία απέναντι στην εικόνα πριν από την εμφάνιση της Εικονομαχίας, ιστορικά είναι γνωστές οι δύο περίοδοι που συνθέτουν τη διαμάχη –από το διάταγμα του Λέοντα Γ΄ έως τη δεύτερη Σύνοδο της Νίκαιας (726-787 και 813-843).
- Πρώτοι εικονοκλάστες αυτοκράτορες ήταν ο Λέων Γ΄ και ο Κωνσταντίνος Ε΄ της δυναστείας των Ισαύρων. Ο Λέων, ήδη από την εποχή της ενθρόνισής του, ήρθε αντιμέτωπος με τις Αραβικές επιδρομές, η δύναμη των οποίων αύξανε την ανασφάλεια της αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με μια από τις πολλές ερμηνείες, ο Λέοντας είδε στις επιδρομές των Αράβων και στις διάφορες φυσικές καταστροφές την οργή του Θεού προς έναν λαό που λάτρευε είδωλα. Στράφηκε κατά των εικόνων το 726 με πρώτη κίνηση την απομάκρυνση της εικόνας του Χριστού από τη Χαλκή Πύλη των ανακτόρων. Η απόφαση του βρήκε αντίσταση στην κοινή γνώμη αλλά και στη Δυτική Εκκλησία.

Η Εικονομαχία: ιστορική περίοδος και ερμηνείες 2

- Όπως είναι φυσικό, οι ερμηνείες γύρω από την κίνηση αυτή ποικίλλουν και έχουν διαφορετική αφετηρία και σημείο εστίασης. Κάποιες αναφέρονται στη φύση, άλλες στα αίτια της Εικονομαχίας. Κάποιες ρίχνουν το βάρος στην ίδια την εικόνα, άλλες στις ιστορικές συγκυρίες και στην επιρροή που ασκήθηκε στο Βυζάντιο από το Ελληνορωμαϊκό παρελθόν του και από τις Ανατολικές επαρχίες. Ο φόβος της ειδωλολατρίας, η αποσταθεροποίηση των κέντρων εξουσίας και η διεκδίκηση του ιερού στοιχείου, ο χαρακτήρας της λατρείας και τα εκκλησιαστικά προβλήματα που επιφέρει, η προσπάθεια του Κράτους να 'διεκδικήσει' τη χριστιανική κοινότητα, είναι μερικές από τις αιτίες.
- Παλαιότεροι μελετητές ωστόσο, έβλεπαν στην Εικονομαχία τον διχασμό ανάμεσα στις Ανατολικές και τις Δυτικές επαρχίες ή εναλλακτικά ανάμεσα στο Ανατολικό (ή και Σημιτικό) στοιχείο και στο Ελληνικό ή Βυζαντινό. Ενώ η Ανατολή προτάσσει μια παράδοση ανεικονικής λατρείας, η Δύση επηρεάζεται από την Ελληνική και Ρωμαϊκή αναπαραστατική τέχνη.

Η Εικονομαχία: ιστορική περίοδος και ερμηνείες 3

- Σημαντικό ρόλο στην απόφαση του Λέοντα διαδραμάτισε και η γενικότερη πολιτικο-στρατιωτική κατάσταση και το ηθικό του λαού της αυτοκρατορίας. Αν και δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί το αν ο αυτοκράτορας αποφάσισε να εναντιωθεί στις εικόνες με δική του καθαρά επιθυμία (ή αν εξέφρασε μια γενικότερη τάση με λαϊκή υποστήριξη –αλλά και αυτή ίσως προσδιορισμένη ακόμη και γεωγραφικά), οι επιτυχίες των Ισαύρων σε πολιτικό και στρατιωτικό επίπεδο και η προσπάθειά τους να επανακτήσουν την αυτοκρατορική ισχύ, μέσω της αποκατάστασης παραδοσιακών θεσμών του Βυζαντίου και της ενδυνάμωσης των στρατευμάτων, συνδέθηκαν με την εικονοκλαστική τους τάση. Σωστή αντίληψη των θεολογικών ζητημάτων σήμαινε για τους Βυζαντινούς πολιτική και στρατιωτική επιτυχία.

Η Εικονομαχία: ιστορική περίοδος και ερμηνείες 4

- Η Εικονομαχία μπορεί να ερμηνευθεί (βλ. π.χ. Bas) και ως πολιτικό-θεολογικό πρόβλημα, στο μέτρο που η ίδια η αυτοκρατορική διοικητική πολιτική δεν διαχωριζόταν από την εικονομαχική-εκκλησιαστική. Με την Εικονομαχία, οι αυτοκράτορες προσπάθησαν να επεκτείνουν σε πολιτικό επίπεδο θρησκευτικές πεποιθήσεις που αφορούσαν τον ρόλο της αυτοκρατορίας ως τόπου Χριστιανικής σωτηρίας.
- Ένα πρώτο συμπέρασμα είναι πως για την επίσημη εμφάνιση της εικονομαχίας, η αναφορά στα κίνητρα του αυτοκράτορα, η άνοδος της λατρείας εικόνων, μια αδιάλειπτη ιστορικά δυσπιστία απέναντι στη θρησκευτική αναπαραστατική τέχνη – εξωτερικά ή εσωτερικά, θρησκευτικά/δογματικά/ λατρευτικά ή πολιτικά/ στρατιωτικά προβλήματα – είναι προτάσεις για να εξηγηθεί ένα φαινόμενο που η σύγχρονη οπτική δύσκολα μπορεί να δει στην ολότητά του.

Η Εικονομαχία: ιστορική περίοδος και ερμηνείες 5

- Η Arhweiler (1975) γράφει: «Με άλλα λόγια, η Εικονομαχία ήταν ένα τόσο περίπλοκο φαινόμενο που είναι απίθανο να ήταν οι προσωπικές του αντιλήψεις που οδήγησαν τον Λέοντα στην υιοθέτηση μιας πολιτικής που θα κατέστρεφε την “Pax Christiana” (τότε σχεδόν ανύπαρκτη), και θα μείωνε το κύρος του Βυζαντίου τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό. Έτσι, δεν μπορεί κάποιος να εξηγήσει την κατάρρευση της Βυζαντινής κοινωνίας στη διάρκεια της Εικονομαχίας με μόνη αναφορά στη διαμάχη για τις εικόνες, ή στις ρίζες των Εικονοκλαστών, ή στους Ορθοδόξους».

Η Εικονομαχία: ιστορική περίοδος και ερμηνείες 6

- Την εποχή του Κωνσταντίνου Ε΄ (από το 743) η Εικονομαχία, εδραιωμένη πλέον, απέκτησε θεολογικές βάσεις και εμφανίστηκαν οι δογματικές διαμάχες για την ερμηνεία των Γραφών και τα Χριστολογικά επιχειρήματα. Έτσι, ένα ζήτημα που αφορούσε σε εκκλησιαστικό επίπεδο τον χαρακτήρα της λατρείας επανέφερε στο προσκήνιο κεντρικά θεολογικά προβλήματα.
- Ταυτόχρονα, ο Κωνσταντίνος Ε΄ προχώρησε σε διωγμούς. Το 754 συγκλήθηκε η εικονομαχική Σύνοδος της Ιέρειας, η οποία καταδίκασε τις εικόνες. Μετά τον θάνατο του Κωνσταντίνου, αυτοκράτορας στέφθηκε ο γιος του Λέων Δ΄. Η γυναίκα του, αυτοκράτειρα Ειρήνη, συνέβαλε στην πρώτη αναστήλωση των εικόνων, την οποία επισημοποίησε η Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδος στη Νίκαια το 787.

Η Εικονομαχία: ιστορική περίοδος και ερμηνείες 7

- Η ανεπαρκής οικονομική και στρατιωτική διακυβέρνηση της Ειρήνης και των δύο εικονόφιλων διαδόχων (Νικηφόρος Α΄ και Μιχαήλ Α΄) ήρθε σε αντιδιαστολή με την επιτυχημένη διακυβέρνηση των Ισαύρων. Εφόσον οι Ίσαυροι ήταν όμως εικονομάχοι, η αποτυχία των εικονόφιλων ερμηνεύτηκε μέσα από την αναλογία ισχύος και ορθής θεολογικής αντίληψης. Η δεύτερη περίοδος ξεκινά με τη διακυβέρνηση του Λέοντα Ε΄ του Αρμένιου (813), ο οποίος μιμείται τον Λέοντα Γ΄ και φαίνεται να συγχέει επίσης τις στρατιωτικές καταστροφές με την ηθική παρακμή της αυτοκρατορίας. Το 814 και το 815, ένα συμβούλιο και μια Σύνοδος αντίστοιχα, συγκλήθηκαν για να απαγορεύσουν ξανά τις εικόνες. Το 820 ο Μιχαήλ Β΄ ο Τραυλός μείωσε την ένταση γύρω από το ζήτημα. Από το 829 μέχρι το 842 κυβερνά ο γιος του, Θεόφιλος, ο τελευταίος εικονοκλάστης αυτοκράτορας. Το 843 η γυναίκα του Θεοδώρα, συγκυβερνώντας με τον γιο της Μιχαήλ Γ΄, επαναφέρει τις αρχές της Συνόδου της Νικαίας και δίνει οριστικό τέλος στην Εικονομαχία.

Εικόνα και Δόγμα: Ο Νεοπλατωνισμός, οι Γραφές, το Χριστολογικό Πρόβλημα και ο φόβος της ειδωλολατρίας

Εικόνα και Δόγμα 1

- Η υποστήριξη που βρήκε η Εικονομαχία από υψηλούς εκκλησιαστικούς κύκλους και το κράτος προβλημάτισε τους υπερμάχους των εικόνων. Αν και σε ένα ρευστό περιβάλλον δεν μπορούμε να απομονώσουμε την πολιτική από τη θεολογική διάσταση της διαμάχης, είναι ωστόσο εύκολο να υποθέσουμε ότι εικονοκλάστες και εικονόφιλοι ενδιαφέρθηκαν και για τη θεολογική πλευρά της και προσπάθησαν να απαντήσουν στα κοινά θεωρητικά πρόβλημα που ανέκυψαν με διαφορετικό τρόπο. Ο τόπος του Ιερού, η δυνατότητα υλικής αναπαράστασης, τα όρια της λατρείας, άγγιξαν παραδοσιακά φιλοσοφικά και θεολογικά προβλήματα: τη σχέση αναπαράστασης και προτύπου, τη σχέση ύλης και πνεύματος, την οντολογική διάκριση κτιστού- άκτιστου.

Εικόνα και Δόγμα 2

- Αν και οι Εικονομάχοι ενδιαφέρθηκαν αρχικά για τον τρόπο άσκησης των θρησκευτικών πρακτικών των πιστών, η Εικονομαχία έγινε σταδιακά και δογματική διαμάχη. Στις υπερβολές στη χρήση της και την αναπαραστατική της λειτουργία συνοψίστηκαν προβλήματα δογματικού και εκκλησιαστικού χαρακτήρα. Ο φόβος του παγανισμού και της ειδωλολατρίας, το χριστολογικό πρόβλημα, οι θεωρητικές προϋποθέσεις για την αναπαράσταση, που προέρχονταν από τη νεοπλατωνική παράδοση και τη σκέψη των πατέρων της Εκκλησίας.
- Το πέρασμα των νεοπλατωνικών ιδεών στο Βυζάντιο και ο εκχριστιανισμός της φιλοσοφίας παρείχε τα θεωρητικά εργαλεία για να εξηγηθεί η σχέση της εικόνας με το πρότυπό της. Σε αυτή την αναλογία βασίστηκαν και οι απολογητές των εικόνων για να αποφύγουν τον κίνδυνο της ειδωλολατρίας και να αναδείξουν τη σχέση της εικόνας με το θείο, αλλά και τον παιδαγωγικό της ρόλο.

Εικόνα και Δόγμα 3

- Η βασική και επίμονη κατηγορία των εικονοκλαστών προερχόταν από την εντολή του Θεού για την απαγόρευση των ειδώλων και από το γεγονός ότι μια ανθρώπινη δημιουργία δεν μπορεί να απεικονίζει το υπερβατικό. Αν λάβει κανείς υπόψη και τις μαρτυρίες για τη χρήση των εικόνων στην εποχή πριν από την εικονομαχία, μπορεί εύκολα να συμπεράνει την καχυποψία απέναντί τους. Οι εικόνες είχαν αποκτήσει σχεδόν μαγικές ιδιότητες ή λατρεύονταν οι ίδιες ως θεϊκές, έσωζαν πόλεις που βρίσκονταν υπό πολιορκία και έκαναν θαύματα.

Εικόνα και Δόγμα 4

- Η νεοπλατωνική- χριστιανική σύλληψη για τη σχέση εικόνας προτύπου προσπαθεί να δείξει ότι: όπως ο κόσμος, ο αυτοκράτορας και η αυτοκρατορία ήταν ατελείς αντανakλάσεις του βασιλείου των ουρανών, έτσι και η εικόνα ήταν ατελής αντανάκλαση του προτύπου της. Το κάλλος της εξαρτάται από το πρότυπο, μετέχει σε αυτό και αυτό εκφράζει, μετριάζοντας την απόσταση ανάμεσα στον Θεό και τον υλικό κόσμο. Ένα από τα βασικά επιχειρήματα άλλωστε των εικονόφιλων ήταν η διδακτική λειτουργία της εικόνας και η δυνατότητά της να φέρνει τους πιστούς κοντά στον Θεό, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η λατρεία εξαντλείται σε αυτή την ίδια.

Εικόνα και Δόγμα 5

- Στην πρώτη περίοδο της Εικονομαχίας ο Ιωάννης Δαμασκηνός μιλά χαρακτηριστικά για την παιδαγωγική και αναμνηστική αξία της εικόνας και στη δεύτερη περίοδο ο Θεόδωρος Στουδίτης δείχνει πως το να πιστεύει κανείς ότι η λατρεία της εικόνας μένει σε αυτή την ίδια είναι ειδωλολατρία.
- Η θέση των εικονομάχων ότι η λατρεία της εικόνας συνεπάγεται λατρεία του θείου μέσω της ύλης, δηλαδή πως η εικόνα ενέχει την ουσία αυτού που απεικονίζει, είναι ειδωλολατρική θέση. Ήδη φάνηκε πώς οι εικονόφιλοι προσπάθησαν να δείξουν ότι, σε αντίθεση με την εικονοκλαστική αντίληψη, η εικόνα έχει διαφορετική ουσία από το πρότυπό της.
- Επίσης, ως προς την υλική τους προέλευση, οι εικονόφιλοι δίνουν παραδείγματα όπου οι εικόνες όχι μόνο δεν προέρχονται από ανθρώπινο χέρι, αλλά είτε έχουν θεϊκή προέλευση (*ἀχειροποίητοι*), είτε φτιάχτηκαν στο άμεσο περιβάλλον του ατόμου που απεικονίζουν.

Εικόνα και Δόγμα 6

- Ένα δεύτερο ζήτημα, ίσως το πιο σημαντικό στην Εικονομαχία, είναι το Χριστολογικό. Η σχέση της εικόνας με το πρότυπό της υποχρεωτικά οδηγεί και στο ερώτημα για το αν μπορεί να αναπαρασταθεί η εικόνα του Χριστού και με ποιον τρόπο. Μπορούμε να πούμε ότι το χριστολογικό πρόβλημα έθεσε με άμεσο τρόπο ζητήματα ορθής λατρείας και έπαιξε σημαντικό ρόλο στη σκέψη και των δύο πλευρών. Όπως είναι φυσικό, η ενσάρκωση αποτέλεσε ως σύλληψη ένα κοσμοϊστορικό γεγονός και τη βάση του Χριστιανικού δόγματος.

Εικόνα και Δόγμα 7

- Η υπερασπιστική γραμμή των εικονόφιλων στηρίχθηκε στην ενσάρκωση του Υιού για να υποστηρίξει το δικαίωμα στην αναπαράστασή του. Η ενσάρκωση, ο Λόγος που έγινε η εικόνα του Θεού στον κόσμο, δικαιολογεί την απεικόνισή του. Με τον τρόπο που μίλησαν για τη λατρεία, οι εικονοκλάστες κατηγορήθηκαν ότι αγνοούν τη σημασία της ενσάρκωσης και πρότειναν ως μόνη πραγματική «εικόνα» του Χριστού τη Θεία Ευχαριστία. Η κλασική παγίδα που έστηναν ήταν αυτή της διπλής αίρεσης: Αν η εικόνα προσπαθεί να παρουσιάσει τη διπλή φύση του Ιησού, τότε πέφτει στην παγίδα του Μονοφυσιτισμού· αν παρουσιάζει μόνο τη σωματική του φύση, πέφτει στην παγίδα του Νεστοριανισμού.
- Οι εικονόφιλοι, μέσω της ενσάρκωσης και της σημαντικής παιδαγωγικής και συγκινησιακής λειτουργίας της εικόνας, υποστήριξαν την εικονοποιία και τη σημασία του ανθρώπινου στοιχείου στη λατρεία. Οι εικονοκλάστες, προσπαθώντας και αυτοί να πλησιάσουν το θείο, υποστήριξαν μια πιο καθαρή/πνευματική προσέγγιση που αφήνει πίσω το ανθρώπινο στοιχείο, άρα και τις απεικονίσεις.

Εικόνα και Δόγμα 8

- Με δεδομένη τη μεγάλη και κυρίως ιστορική σημασία της ενσάρκωσης για το χριστιανικό δόγμα, μπορούμε να πούμε ότι η αντίδραση στην εικόνα (και στην ύλη γενικότερα) και η προσπάθεια εξαγνισμού της λατρείας που επιχείρησαν οι εικονοκλάστες, υπερτονίζοντας την πνευματική της διάσταση, παρέβλεψε αυτό το πολύ σημαντικό σημείο και στράφηκε εναντίον τους.
- Ήταν, συνεπώς, καταδικασμένοι να αποτύχουν, σύμφωνα με τη Leslie Barnard, γιατί προσπάθησαν να αναμετρηθούν με ένα παρελθόν που τους υπερέβαινε. Η ανεικονική λατρεία που πρότειναν, με την περιφρόνησή της προς την ύλη και την έμφαση στην πνευματικότητα για την επικοινωνία με το θείο, ερχόταν σε αντίθεση με αυτό του οποίου το Βυζάντιο και η εικονοφιλία, αποτελούσαν φυσική συνέχεια – δηλαδή τον ελληνορωμαϊκό παγανισμό που κληροδότησε μια αναπαραστατική παράδοση.

Εικόνα και Δόγμα 9

- Είναι σημαντικό πως και οι δύο πλευρές επιχείρησαν να δώσουν μια απάντηση για τον ορθό τρόπο λατρείας. Ωστόσο, ενώ οι εικονόφιλοι είχαν να αντιμετωπίσουν τη δυσκολία μιας θεωρητικής θεμελίωσης της εικόνας στο πρότυπό της, διατηρώντας ακέραιο το δόγμα και αποφεύγοντας τον κίνδυνο της ειδωλολατρίας, οι εικονοκλάστες είδαν τον κίνδυνο της ειδωλολατρίας να έρχεται από δύο κατευθύνσεις. Η μία, θεωρητική στη φύση της, είναι αυτή που συνοπτικά θέτει το χριστολογικό πρόβλημα. Η άλλη είναι μια ιστορική αλήθεια με κοινωνικές προεκτάσεις: η υπερβολή στη λατρεία των εικόνων, η απόδοση σε αυτές μαγικών ιδιοτήτων και η έκταση της ιδιωτικής διάστασης της λατρείας. Έτσι, κλείνουμε έναν κύκλο επιστρέφοντας ξανά στην πολιτική προοπτική ενός προβληματισμού με θεολογικές βάσεις.

Η πολιτική σημασία της εικόνας

Η πολιτική σημασία της εικόνας 1

- Όπως σημειώθηκε παραπάνω, η θρησκευτική εικόνα δεν πρέπει να αντιμετωπιστεί ως ένα καθαρά αισθητικό έργο, αλλά ως ένα αντικείμενο με πρακτική χρησιμότητα και κοινωνική διάσταση. Η εικόνα εν γένει, με την αμεσότητα, την περιγραφική της φύση και την ευκολία της να μορφοποιεί ή να συμβολίζει, εξάπτει ευκολότερα τη φαντασία, δημιουργεί ευκολότερα συνθήκες ταύτισης και υπήρξε το μέσο έκφρασης ή «διαπαιδαγώγησης» των μαζών.
- Στη βυζαντινή κοινωνία, όπου η θρησκεία έπαιζε πολύ σημαντικό ρόλο, η αντίσταση στη μαζική απήχηση της εικόνας σήμαινε ότι η εικονομαχία ήταν άλλη μια προσπάθεια για να αντιμετωπιστούν οι κίνδυνοι που έφερε η εικόνα. Άλλη μια προσπάθεια μέσα σε ένα πλήθος ιστορικών εικονομαχιών – κάτι που φανερώνει και μια γενικότερη και ιστορικά εκφρασμένη (και σε θρησκευτικό και σε πολιτικό επίπεδο) δυσπιστία απέναντι στην εικόνα. Αντίδοτο: τα λίγα σύμβολα, η πνευματική διάσταση της λατρείας, η δύναμη του λόγου έναντι της παράστασης και η θεϊκή εντολή που απαγόρευσε τα είδωλα.

Η πολιτική σημασία της εικόνας 2

- Στην εκλεπτισμένη υπεράσπιση των εικόνων και στη λαϊκή τους υποστήριξη οι εικονοκλάστες δεν είδαν μόνο έναν κίνδυνο με θεολογική βάση (την ειδωλολατρία, την οποία συνέδεσαν με την τιμωρία του Θεού προς την αυτοκρατορία). Η εικόνα και η λατρευτική στάση απέναντι της, δηλαδή ο τρόπος χρήσης της, έγινε και το μέτρο για μια πολιτική αποτίμηση της θέσης της εξουσίας μέσα στο κράτος.
- Όπως το παρουσιάζει ο Peter Brown στη μελέτη «A Dark-Age Crisis: Aspects of the Iconoclastic Controversy», η διαμάχη εικονόφιλων και εικονομάχων ήταν μια αμφιταλάντευση ανάμεσα στην αποκέντρωση και το συγκεντρωτισμό της εξουσίας. Η άνοδος της λατρείας της εικόνας σε ιδιωτικό επίπεδο αντιπαραβάλλεται με την προσπάθεια επανάκτησης της ιερότητας από το επίσημο κράτος και την εκκλησία – και ιερότητα σήμαινε εξουσία.

Η πολιτική σημασία της εικόνας 3

- Ο Brown βέβαια δίνει μεγάλη αξία στο ρόλο του αγίου, στην αναλογία του με την εικόνα και στην πολιτική σημασία αυτής της αναλογίας: ο άγιος στο φαντασιακό των Βυζαντινών είναι διαμεσολαβητής του Θεού και καθαγιάζει αντικείμενα τα οποία γίνονται όργανο ίασης. Η απουσία του αγίου αντικαταστάθηκε από την εικόνα. Η τεταμένη προσήλωση (μηχανισμός εστίασης) στον άγιο περνά στην αντίληψη για την εικόνα, με την ελπίδα να επηρεαστεί η θεϊκή βούληση ή να επέλθει γιατρεία, ακόμη και συλλογική σωτηρία. Ο φόβος του πολέμου και το έντονο πατριωτικό αίσθημα στην αυτοκρατορία τον 6ο αιώνα ενέτεινε την ανάγκη ύπαρξης πραγμάτων που αντιπροσωπεύουν την ενότητα και την προστασία ενός λαού ακόμη και απέναντι σε συλλογικά προβλήματα (πόλεμος και πολιορκίες): αυτόν τον ρόλο ανέλαβε η εικόνα.

Η πολιτική σημασία της εικόνας 4

- Αντίθετα, μέσα από ένα κοινωνικοπολιτικό και θρησκευτικό μονοπάτι, η λατρεία της εικόνας και η επιρροή των αγίων την εποχή των αραβικών και ισλαμικών επιδρομών, οδήγησε στην Εικονομαχία. Απέναντι στην εικόνα που έχανε την αξία της όσο αυξανόταν η ανασφάλεια της Αυτοκρατορίας, τα ιερά αντικείμενα που πρότειναν οι εικονοκλάστες (η Θεία Ευχαριστία, ο Σταυρός και η Εκκλησία) ήταν στεγνά, διαυγή, συμβολικά φορτισμένα και διεκδικούσαν την ιερότητά τους μέσω καθαγιασμού που προσέφερε η επίσημη εκκλησία και όχι οι περιπλανώμενοι άγιοι.
- Η απουσία των εικόνων είχε ως σκοπό να επαναφέρει την ενότητα και τη συγκρότηση στην ταραγμένη Βυζαντινή κοινωνία: απέκοψε τη λατρεία από την ατομική της διάσταση (άμεση σχέση πιστού και αγίου-εικόνας) ώστε αυτή να επιστρέψει στο εκκλησιαστικό και πολιτικό κέντρο, τη στιγμή που ο άγιος, δρώντας εκτός επίσημης εξουσίας, διεκδικούσε αυθαίρετα το ιερό στοιχείο.

Η πολιτική σημασία της εικόνας 5

- Η Εικονομαχία ήταν για τον Brown μια πολιτική και θρησκευτική απόπειρα μετάθεσης της εξουσίας μέσω της οικειοποίησης του ιερού στοιχείου, σε μια εποχή που η αυτοκρατορία είχε ανάγκη την ενότητα.
- Την ίδια έννοια της ατομικής διάστασης της λατρείας χρησιμοποιεί και ο Bilal Bas, χωρίς όμως αναφορά στους αγίους, αλλά στη σκέψη του Ευσέβιου Καισαρείας για τη σχέση κράτους- εκκλησίας. Η σταδιακή άνοδος της χριστιανικής θρησκείας στην Κωνσταντινεία Εποχή ενίσχυσε την ανάγκη για μια νέα εκκλησιολογία και πολιτική θεολογία, ώστε να επανεξεταστεί και το ζήτημα της σχέσης εκκλησίας-αυτοκρατορίας.
- Στο ενοποιητικό παράδειγμα του Ευσεβίου η εκκλησία και η αυτοκρατορία θα παρέμεναν αδιαχώριστες ως μια κοσμολογική δομή. Η Εικονομαχία ήταν όμως η περίοδος κρίσης αυτής της σύλληψης.

Η πολιτική σημασία της εικόνας 6

- Η εικόνα ευνόησε την προσωπική λατρεία και ήρθε σε αντίθεση με την δομή της χριστιανικής κοσμοπολιτείας του Ευσέβιου. Οι εικονοκλάστες είδαν στη λατρεία των εικόνων μια διάθεση εγκλεισμού και απομάκρυνσης της θρησκευτικότητας από τη δημόσια σφαίρα. Υπό αυτή την έννοια, με την Εικονομαχία έγινε μια προσπάθεια να εισαχθεί ξανά το παράδειγμα του Ευσέβιου και να περιέλθουν στη σφαίρα της χριστιανικότητας εγκαταλελειμμένες πλευρές του πολιτικού και κοινωνικού βίου.
- Η εικόνα έγινε, επίσης, ο τόπος μετάθεσης της αυτοκρατορικής εξουσίας, καθώς αντικατέστησε ή υπήρξε προέκταση της εικόνας του ηγεμόνα. Οι εικόνες των αυτοκρατόρων ήταν προσωπικά αντικείμενα και αποτελούσαν τόπο προσκύνησης, αλλά είχαν και συγκεκριμένο θεσμικό ρόλο με ρίζες στα Ρωμαϊκά χρόνια. Σταδιακά, τον 6ο αιώνα η θρησκευτική εικόνα άρχισε να αποκτά ρόλο ανάλογο με αυτόν της αυτοκρατορικής.

Η πολιτική σημασία της εικόνας 7

- Η άνοδος της εικόνας όμως δεν θα συνέβαινε ποτέ, σύμφωνα με τον Kitzinger, χωρίς την υποστήριξη των ίδιων των αυτοκρατόρων. Οι αυτοκράτορες οικειοθελώς αποποιήθηκαν μέρος της εξουσίας τους, καθιστώντας τη λατρεία των εικόνων το μέσο για να δηλώσουν την υποταγή τους σε μια υπερβατική δύναμη. Έτσι, η Εικονομαχία μπορεί να ιδωθεί και ως μια προσπάθεια ανάκτησης της απόλυτης μοναρχικής εξουσίας επί της γης, που οι προηγούμενοι αυτοκράτορες είχαν χάσει δηλώνοντας υποταγή σε μια ανώτερη αρχή, τον Θεό.
- Η θρησκευτική εικόνα περιστοιχιζόταν από την πολιτική και θρησκευτική εξουσία και από τη λαϊκή πίστη. Αντανακλούσε ταυτόχρονα ένα αναπαραστατικό παρελθόν με ειδωλολατρικές συνυποδηλώσεις και τις πνευματοκεντρικές τάσεις της πρώιμης Εκκλησίας. Ως τόπος λατρείας καθόριζε και εξέφραζε τα συναισθήματα των πιστών. Άλλοτε αυτή η προσήλωση φαινόταν υπερβολική και επικίνδυνη, άλλοτε δημιουργική.

Η πολιτική σημασία της εικόνας 8

- Στην Εικονομαχία επιστρατεύτηκαν επιχειρήματα για τα θεωρητικά και εκκλησιαστικά προβλήματα που οι αφαιρετικές και επίμονα ήρεμες αυτές απεικονίσεις φαίνεται να δημιουργούσαν.
- Η θρησκευτική εικόνα διαπλέχθηκε με την πολιτική ζωή μιας κοινωνίας που αντιλαμβανόταν με θρησκευτικούς όρους τον εαυτό της και είχε μια συγκεκριμένη αντίληψη για την εξουσία. Όπως και πολλά άλλα είδη εικόνων, η βυζαντινή εικόνα μέσα από ένα περίπλοκο μονοπάτι απείλησε το θρησκευτικό και το πολιτικό αίσθημα της αυτοκρατορίας. Οι λόγοι που οδήγησαν στην Εικονομαχία και η φύση της δεν είναι ευδιάκριτα. Ωστόσο η ιστορική αυτή καταδίκη και αποκατάσταση των εικόνων που διήρκεσε τυπικά πάνω από ένα αιώνα είχε πολύ πιο βαθιές ρίζες. Συμπύκνωσε με μοναδικό τρόπο την πολλαπλή καλλιτεχνική, ιδεολογική και φιλοσοφική παράδοση που κληρονόμησε και ανέπτυξε το Βυζάντιο και έδειξε πως η τέχνη δεν αποτελεί αυτόνομη πραγματικότητα, αλλά μέρος ενός συνόλου, συνομιλεί μαζί του και το επηρεάζει.

Βιβλιογραφία

Βιβλιογραφία 1

- Anastos, M. 1954. «The Ethical Theory of Images Formulated by the Iconoclasts in 754 and 815», *Dumbarton Oaks Papers* 8: 151-60.
- Ahrweiler, H. 1975. «The Geography of the Iconoclastic World», στο: *Iconoclasm, Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies*, επιμ. A. Bryer και J. Herrin. Birmingham: Center for Byzantine Studies, University of Birmingham, 21-8.
- Bas, B. 2008. *Ecclesiastical politics during the Iconoclastic controversy (726-843): The impact of Eusebian Imperial Theology on the justification of imperial policies*. Montreal: McGill University.
- Barnard, L. 1975. «The Theology of Images», στο: *Iconoclasm, Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies*, επιμ. A. Bryer και J. Herrin. Birmingham: Center for Byzantine Studies, University of Birmingham, 7-13.
- Beck, H.-G. 2004. *Ιστορία της Ορθόδοξης Εκκλησίας στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, μτφ. Λ. Αναγνώστου. Αθήνα: Βασιλόπουλος.

Βιβλιογραφία 2

- Belting, H. 1997. *Likeness and Presence: A History of the Image before the Era of Art*. Μτφ. E. Jephcott. Chicago/London: The Chicago University Press.
- Brown, P. 1973. «A Dark-Age Crisis: Aspects of the Iconoclastic Controversy», *English Historical Review* 88/346: 1-34.
- Dagron, G. 1984. «Le culte des images dans le monde byzantine», στο: *La Romanité Chrétienne en Orient: Heritages et mutations*. London: Variorum.
- Dagron, G. 1991. «Holy Images and Likeness», *Dumbarton Oaks Papers* 45: 23-33.
- Florofsky, G. 1982. *Χριστιανισμός και Πολιτισμός*, μτφ. Ν. Πουρναράς. Θεσσαλονίκη: Πουρναράς.
- Gregory, T. E. 2005. *A History of Byzantium*. Oxford: Blackwell.

Βιβλιογραφία 3

- Henry, P. 1976. «What was the Iconoclastic Controversy About?», *Church History* 45: 16-31.
- Herrin, J. 1975. «The Context of Iconoclast Reform», στο: *Iconoclasm, Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies*, επιμ. A. Bryer και J. Herrin. Center for Byzantine Studies, University of Birmingham, 15-20.
- Kitzinger, E. 1954. «The Cult of Images in the Age Before Iconoclasm», *Dumbarton Oaks Papers* 8: 83-150.
- Ladner, G. 1953. «The Concept of the Image in the Greek Fathers and the Byzantine Iconoclastic Controversy», *Dumbarton Oaks Papers* 7: 1-34.
- Lemerle, P. 1993. «Η ψυχολογία της Βυζαντινής Τέχνης», μτφ. Β. Παπαθανασοπούλου. *Εποπτεία*: 117-123.

Βιβλιογραφία 4

- Mango, C. 1975. «Historical Introduction», στο: *Iconoclasm, Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies*, επιμ. Α. Bryer και J. Herrin. Birmingham: Center for Byzantine Studies, University of Birmingham, 1-6.
- Τατάκης, Β. Ν. 1977. *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*, μτφ. Ε. Κ. Καλπουρτζή. Αθήνα: Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Ζωγραφίδης, Γ. 1997. *Βυζαντινή Φιλοσοφία της Εικόνας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ζωγραφίδης, Γ. 2008. «Παλαιές και Νέες Εικονομαχίες από τον Λέοντα Γ' στους Ταλιμπάν», στο: *Αισθητική και Τέχνη: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στη Μνήμη Παναγιώτη και Έφης Μιχελή*, επιμ. Γ. Ζωγραφίδης και Γ. Κουγιουμουτζάκης. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 63-104.
- Ζωγραφίδης, Γ. 2011. «Aesthetics, Byzantine», στο: *Encyclopedia of Medieval Philosophy: Philosophy Between 500 and 1500*, επιμ. Η. Lagerlund. Dordrecht: Springer: 32-5.

Σημείωμα Αναφοράς

Copyright Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Γιώργος Ζωγραφίδης.
«Αισθητική και Πολιτική. Εικονομαχικές διαμάχες στο Μεσαίωνα. Βυζαντινές
Εικονομαχίες». Έκδοση: 1.0. Θεσσαλονίκη 2014. Διαθέσιμο από τη δικτυακή
διεύθυνση: <https://opencourses.auth.gr/courses/OCRS454/>.

Σημείωμα Αδειοδότησης

Το παρόν υλικό διατίθεται με τους όρους της άδειας χρήσης Creative Commons Αναφορά - Μη Εμπορική Χρήση - Όχι Παράγωγα Έργα 4.0 [1] ή μεταγενέστερη, Διεθνής Έκδοση. Εξαιρούνται τα αυτοτελή έργα τρίτων π.χ. φωτογραφίες, διαγράμματα κ.λ.π., τα οποία εμπεριέχονται σε αυτό και τα οποία αναφέρονται μαζί με τους όρους χρήσης τους στο «Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων».

Ο δικαιούχος μπορεί να παρέχει στον αδειοδόχο ξεχωριστή άδεια να χρησιμοποιεί το έργο για εμπορική χρήση, εφόσον αυτό του ζητηθεί.

Ως **Μη Εμπορική** ορίζεται η χρήση:

- που δεν περιλαμβάνει άμεσο ή έμμεσο οικονομικό όφελος από την χρήση του έργου, για το διανομέα του έργου και αδειοδόχο
- που δεν περιλαμβάνει οικονομική συναλλαγή ως προϋπόθεση για τη χρήση ή πρόσβαση στο έργο
- που δεν προσπορίζει στο διανομέα του έργου και αδειοδόχο έμμεσο οικονομικό όφελος (π.χ. διαφημίσεις) από την προβολή του έργου σε διαδικτυακό τόπο

[1] <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

Τέλος ενότητας

Επεξεργασία: Ματίνα-Ιωάννα Κυριαζοπούλου
Θεσσαλονίκη, Εαρινό Εξάμηνο 2014-2015

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Σημειώματα

Διατήρηση Σημειωμάτων

Οποιαδήποτε αναπαραγωγή ή διασκευή του υλικού θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει:

- το Σημείωμα Αναφοράς
- το Σημείωμα Αδειοδότησης
- τη δήλωση Διατήρησης Σημειωμάτων
- το Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων (εφόσον υπάρχει)

μαζί με τους συνοδευόμενους υπερσυνδέσμους.

